

Капалбаев О.Э.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТЕРИДЕН ЖАСАЛГАН САЛТТУУ
БАШ КИЙИМДЕРИ**

Капалбаев О.Э.

**ТРАДИЦИОННЫЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА
СДЕЛАННЫЕ ИЗ КОЖИ**

O.E. Kapalbaev

**THE TRADITIONAL HEADGEARS OF THE KYRGYZ PEOPLE
MADE OF LEATHER**

УДК: 391

Макалада кыргыз элинин малдын жана аңдын терилеринен жасалган баш кийимдердин түрлөрү, аларды жасоо ыкмалары жана аймактык өзгөчөлүктөрү каралган. Баш кийимдер бир гана жылуулук же ыңгайлуулук үчүн кийилбестен алардын коомдогу ээлеген ордун аныктап турган чен катары дагы кызмат аткарган. Ошол эле учурда баш кийимдердин тигилиши, түрү, өңү-түсү жана кийилиши башка улуттардан айырмалап же алардын этномаданий, этногенетикалык жактан жакындыктарын ачык белгилеп турат.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, көчмөн, тери, баш кийим, түрү, өзгөчөлүктөрү.

В статье рассмотрены разновидности кожи, применяемой при изготовлении традиционных кыргызских головных уборов, народные методы их изготовления и региональные особенности. Показано, что традиционные кожаные головные уборы носились не только для сохранения тепла организма человека или удобства, а также определяли статус и место человека, которое он занимал в обществе. Отмечено, что методы изготовления головных уборов, их виды, предпочитаемые цвета, способы ношения были отличительными знаками от других народов или же наоборот подчеркивали близость этнокультурных и этногенетических связей между теми или иными народами.

Ключевые слова: кыргызский народ, кочевники, кожа, головные уборы, виды, особенности.

In this article searched types of the leathers, used for manufacturing for making traditional Kyrgyz hats, folk methods of their manufacture and regional features. It is shown that traditional leather hats were worn not only for keeping warm of humans body or convenience, but also determined the status and place of a person, which he occupied in society. It is noted that the methods of making hats, their types, preferred colors, methods of wearing were distinctive marks from other peoples or on the contrary emphasized the proximity of ethnocultural and ethnogenetic connections between these or other peoples.

Key words: kyrgyz people, nomads, leather, hats, types, features.

Көчмөн элдерде кийимдердин эң даражалуусу катары баш кийим эсептелинип, «Бөрү атаар баланы бөркүнөн тааны», - деп, байыркы мезгилдерден бери айтылып келе жаткан макалдан көрүнүп тургандай эле баш кийим жөн гана жылуулук же көркөмдүк үчүн кийилбестен, ал, кийген адамдын коомдогу ээлеген ордун, даражасын аныктаган. Тагыраак айтканда, баш кийим жасалган аңдын же көрпөнүн

териси, пайдаланылган нооту, кездемелер дагы маанилүү болуп келген. Алардын өңү-түсү кийген адамдын жаш өзгөчөлүгүн да аныктаганга жардам берген.

Кыргыздардын баш кийимдери тууралуу алгачкы маалыматтарды эпостордон, дастандардан, андан тышкары жазма эмгектерден жолуктурабыз. Алсак, «Кийиз калпактар кыюуланып, төбөсү бийик жасалганы жөнүндөгү маалымат», - Тарых музейине (Фрунзе шаары) 1946-жылы сатылып алынган ак калпак ырастап турат. Ал XVIII кылымдагы кыргыз жол башчыларынын биринин калпагы болгон. Анын төбөсү өтө шуңшугуй жасалган жана аталышына караганда (кары бою киш калпак), киштин териси менен кыюуланган. ... «Тан Шу» династиялык хроникасы байыркы кыргыздар жөнүндө жазып: «Алардын жол башчылары кышкысын киш тумакчан, жайкысын алтын кыюуланган кырбысы кайрылган, шуңшугуй калпакчан, ал эми башкалары кийиз калпакчан жүрүшөөрүн» билдирет. Колунда жоктор жөнөкөй териден кийимдерди кийишип, жыланбаш жүрүшөт. Киштин жана сүлөөсүндүн териси эң жогору бааланат [11, 352-б.; 3, 136-б.; 9, 144-145-б.; 4, 89-б.; 21, 223-б.; 24, 38-б.]. Жогорудагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, калпакка керектелген кийизге кошумча, аңдын терилери дагы пайдаланылгандыгы көрүнүп турат.

Кыргыздарга баш ийген уруулар суусарлардын жана тыйын чычкандардын терилери менен салык төлөшкөн [4, 282-б.; 21, 224-б.]. Бул жерден баса белгилеп кете турган нерсе көбүнчө аңдын терилери товардык эквивалент катары жүргөндүгүн көрсөтүүгө болот.

Бардык курактагы эркектер менен жаштар кыры көрпөдөн жасалып, төбөсү төрт бурчтуу болгон шапка (тебетей) кийишет; улгайган адамдардын тебетейинин төбөсү боз, кара баркыттан, кыры суурдун же түлкүнүн терисинен жасалат [4, 610-б.].

С.М. Абрамзон кыздардын баш кийими тууралуу төмөндөгүлөргө токтолот: «Бойго жеткен жана кичинекей кыздар эркектердин тебетейине окшош баш кийим кийишет, анын кыры «кундуз» же көрпө болот да, төбөсү кызыл же көк баркыттан тышталган. 10-11 жаштан тартып кыздардын тебетейлерине сөзсүз түрдө үкүнүн тал жүнүн тагып коюшат» [4, 611-б.].

Кыздардын тебетейи суусардын, ал эми байлардын кыздары кундуздун терисинен жасалган тебетейлердин төбөсүнө мыкый (жапалак) үкүнүн же үкүнүн канаттарын кооздоп сайып коюшкан, айрым учурларда төбөсүнө чок тагылган (тумардын кызматын аткарган) [2, 37-б.; 5, 112-б.].

Кемпирлер башына мех (куну) кармалган топу кийишип, анын үстүнөн кисея жоолук салынып, же тескеринче, жоолук салынып, анын үстүнөн топу кийишет. ... Койдун же түлкүнүн терисинен жасалган, кыры жазы чоң тебетей да кийилет [4, 612-613-бб.].

Г.Орозова өзүнүн эмгегинде: «Байыркы кыргыздардын кадыр-барктуу кишилери суусар тебетей кийет, жайында төбөсүнө алтын отогог тагылган төбөсү шоңшогой, кезеги кайрылган калпак кийет. Карапайым адамдары териден жасалган кийимдерди кийишет да, баш кийим кийбей жүрүшөт», - деп белгилейт [30, 25-б.].

В.М. Кушелевский: «Бай колуктулар баштарына шөкүлө кийишет. Шөкүлө ичинен жана сыртынан кызыл, кара материалдар менен чапталган жана кундуздун, суусардын же түлкүнүн териси, алтын, күмүш, каухар, берметтер менен кооздолгон кийизден жасалган бийик конус түрүндөгү баш кийим.

Кыргыздардын кийим-кечелери көп түрдүү болуп эсептелбейт. Байларынын көйнөктөрү, шымдары, чапандары, тондору түлкүнүн, кундуздун терисинен жасалган тумактары болот [20, 350-б.].

Белгилүү орус сүрөтчүсү, окумуштуу жана жазуучу Н.К. Рерих өзүнүн экспедициялык иштеринде Кытай өлкөсүнүн аймактарында жашаган кыргыздарынын турмуш-тиричилиги тууралуу эскерме-күндөлүгүндө: «Кызыл түстүү, төбөсү учтуу келген чакан малакайчан кыргыздар» [33, 1002-б.], - деп кыргыздардын үйлөрүнөн баштап, тамак-аштарына чейин көргөн-билген маалыматтарын калтырып кетет.

Ю.А. Шиваева: «Кыргыздардын эркектери жайында чачтары алынган баштарына кийизден жасалган төбөсү шукшуйган калпактарды, а кышында тебетейлерди (малакай, калакчын) кийишет» [35, 28-б.], - деп бир нече баш кийимдин түрүн атап өтөт.

Хан шайланган учурда башына төбөсү кызыл тебетей кийгизишкен. Калгандары хан шайлоо учурунда, толугу менен баш ийгендигин жана кечирим сурап келгендигин билдириш үчүн курларын моюндарына салып келишкен. Кийимдин үстүнөн аттанганга тыюу салынган [17, 55-б.].

Н.С. Момунбаева: «Тебетей оң, сол жана ичкилик кыргыздарынын дээрлик бардыгы кийген баш кийимдердин бири болуп эсептелет. Ал жалпы жонунан жасалган жердигине (териге) байланыштуу: көрпө тебетей, сүлөөсүн тебетей, кундуз тебетей, каракул тебетей, түлкү тебетей, карышкыр тебетей, суур тебетей, илбирс тебетей [29, 100-101-б.] - деп бөлүнөөрүн белгилесе, белгилүү советтик этнограф К.И. Антипина: «Аймактык өзгөчөлүктөргө байланыштуу (түштүк Кыргызстанда) кашкар тебетей, телпек, тебетей» [8, 235-б.], - деп үчкө бөлгөн. Албетте, жогорудагы аталган баш кийимдердин айрымдарын каа-

лагандын баары эле кийе берген эмес. Себеби анды кармоо же сатып алуу, ийлөө, бычуу, тигүү ар кимдин эле колунан келе бербеген иш. Ошондуктан көбүнчө колунда бар топтор гана кымбат баалуу аң терилеринен тебетей тиктирип кийишкен.

Мурун жана кийин жазылган эмгектерден көрүнүп тургандай, кыргыз элинин териден жасалган улуттук баш кийимдери тууралуу аз гана маалыматтарды жазып калтырышкан.

Негизинен эле кыргыздардын көрпөдөн жана аң терилеринен жасаган баш кийимдери төмөндөгүдөй бөлүнгөн: тебетей, малакай, тумак, кулакчын, телпек.

Эми ирети менен баш кийимдердин жасалыштарына жана алардын түрлөрүнө кенен токтолуп өтсөк. Тебетейдин бычылышы негизинен төрт талаадан турат. Аларды бири-бирине бириктирип тигишкен. Бети даяр болгондон кийин кебез төшөлүп ичин кездеме менен бирге беттештирип, капшыра тигилгенде төбөсү төрт бурч болуп калган. Андан соң баш кийимди кийе турган адамдын башына өлчөнүп алынат. Тигилиштери бүткөндө анын жээктерин жасап башташат. Ага атайын даярдалган козунун, койдун же кайсыл бир аңдын терисин каптап чыгышкан. Бириктирип тигүүдө кездеменин сыртына келген жээги ичин көздөй кайрылып тигилет. Экинчи жээгин кездеменин астына келтирип, ичинен бекитишет. Бардык тигилиштер сыртына көрүнбөшү үчүн ички бетине кеткен [6, 212-б.; 29, 102-б.]. Эске алчу жагдай тебетейлер көбүнчө кышында кийилгендиктен сырткы бети катуу кездемеден капталган.

Аң терилери көбүнчө туюк сыйрылган. Мунун себеби биринчиден, теринин тез сыйрылышына карата жасалса, экинчиден, ал териден эмне жасалышы белгисиз болгондуктан туюк сыйрылып, ашатылып, ийленилип, даярдалып коюлган.

Тебетейдин төбөсү жатып жаткан адамдын жашына жараша тандалган. Кыргыздарда көбүнчө төбөсү бийик тебетейлерди колунда бар адамдар кийишкен. Алсак, ал тебетейлер койдун, түлкүнүн же суусардын терисинен жасалган [2, 36-б.].

«Кашкар тебетейге» койдун териси кармалат. Анын төбөсү жана ички беттери ноотудан же пахтадан жасалган кездеме менен шырылып жасалат. Албетте, бул тебетей дагы төрт талаалуу тилкеден бириктирилет. Тебетейге салынган кыргак үч элүүдөн (4-5 см) ашырылган эмес жана эки түрдүү териден тигилген. Кашкар тебетей кайрылма кайрыктуу тебетейлердин катарына кирет. Аны кайрып дагы, кайрыбай кулакка түшүрүп кийип жүрө беришкен. Кайрыгын түшүргөн мезгилде башка кенен болуп калган. Башкача айтканда, башы чоң адамдар кайрыгын түшүрүп кийсе туура келген [8, 235-б.]. Мындай баш кийимдер түштүк Кыргызстандын түштүк-чыгыш аймактарында кенен тараган.

Е.И. Махованын белгилөөсү боюнча кашкар тебетейге окшош баш кийимдер Талас, Жумгал, Тогуз-Торо өрөөндөрүндө да көп кездешкен [27, 50-б.]. Чындыгында эле кашкар тебетей малакайга өтө окшош жасалгандыгы көрүнүп турат. Ал эми «кашкар

тебетей» аталып калышынын себеби кашкарлык кыргыздар көбүрөөк кийгендиктерине байланыштуу эле жогорудай ат берип коюшса керек.

Тебетей: төбөсү ак кездеме, түрүмү орточо, кара көрпө, чогу шайы (чекир саяк уруусу: чоро Тянь-Шандын Ак-Талаа, Тогуз-Торо райондору, жарым-жартылай Куланак району); мытаам тебетей төбөсү ар түрдүү түстөгү чыгтан жана баркыттан шырылган, чогу жок, түрүмү кара, кызыл, көк түстө, орточо чоңдукта, артжагы түшүрүлөт (кулжыгач, курман-кожо уруктары, Жумгал району); тебетей: төбөсү кара же күңүрт түстөгү баркыт же трайке, бийик жана далдагай, чогу кичинекей (черик уруусу Ат-Башы, Нарын районунун бир бөлүгү); тебетей: төбөсү чакан, шырылган, (ак түстөгүдөн башка) ар кыл кездеме тышталган кызыл көрпөдөн (солто уруусу, Чүй өрөөнү); малакай: түгү ичине каратылып туюк тигилген, четтерине кездеме кыюу салынган (базыс, саяк жана чекир саяк урууларынын бутактары жана башка топтор, Тянь-Шандын Тогуз-Торо району) [4, 94-95-б.; 27, 50-б.; 8, 235-б.], - деп советтик белгилүү окумуштуулар кыргыз урууларынын арасындагы тебетейлердин айырмачылыктарын эң сонун белгилеп өтүшкөн.

Тебетей жалпы Кыргызстанга тараган улуттук баш кийим болуп эсептелини менен анын көлөмүнүн, кайрыктарынын жана төбөсүнүн формаларында локалдык өзгөчөлүктөр бар. Бул боюнча К.И. Антипина төмөнкүлөрдү белгилейт: «Түштүк кыргыздарга таандык мындай тебетейдин бир гана түрү жасалат. Тебетей жалпы эле калың нооту же кездеменин башка түрлөрүнөн астар (ич) салынып, төрт талаалуу тилкеден бириктирилет. Бул төрт тилке бири-бирине тигилген учурда төрт бурчтуу болуп калат. Баш кийимдердин бардыгы тең эле түбү кенен, төбөсү кууш тигилет. Тебетейдин түбүнүн же кайрыгынын сыртын чебердин атайын даярдаган көрпө, түлкү, суусар же кундуздун териси менен чеберчилик тышталып тигилген» [8, 235-236-б.]. Ал тебетейлердин кайрыгынын эни 15-25 см чейин жеткен. Айрым тебетейлердин чокусуна калпактарга тагылган бапик (иран сөзүнөн кирген [19, 58-б.]), чок же чачык тагылган [6, 213-б.].

Көрпө тебетейди эркектердин бардыгы кийген. Бул тебетейди коомдун калың катмары, жаш балдар, ал тургай, коомдук жана чарбачылык артыкчылыктарына карабастан бийлер, болуштар, байлар, манаптар дагы кийишкендигин орус оторчулугу мезгилинде (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) түшкөн сүрөттөрү далилдеп турат.

А.Ф. Бурковский: «Үч-төрт айлык козулардын терилеринен (көрпөлөрүнөн) баш кийимдер тигилгендигин» [12, 76-б.], - белгилейт. Тандалган тери сыйрылгандан кийин эле атайын жасалган ашаткы менен ашатылып, челденип, андан соң кол менен таза ийленгенден кийин, жууп-тазалап, көбүнчө күн көрсөтпөй кургатып алгандан кийин кайра ийленген.

Көрпө тебетейди кичинекей балдар өз алдынча тың басып калган мезгилден 3-4 жаштан баштап кийе башташкан. Ушул жерден өтө баса белгилеп

кете турган нерсе, б.з.ч. 4 миң жылдыкта адамзат цивилизациясынын башатында турган шумерлердин хандары дагы көрпө тебетейлерди кийишкен. Бул баш кийим алардын таажысынын кызматын аткарган [10, 208-б.]

Элдик изилдөөчү А.С. Акматалиев: «Өзгөчө тармал кара козунун терисинен жасалган көрпө тебетей өзүнүн жылуулугу, жеңилдиги жана олуттуу түрү менен айырмаланган. Тебетейдин көрпөдөн сырткары кездемеси дагы өтө маанилүү. Алсак, кичинекей балдарга кызгылт, көк, ачык күрөң, жашыл кездемелерден жасалса, бозой, улан, жаш жигиттерге кара жашыл, кочкул кызыл түстүү төбөлөр салынган. Ал эми кыздардын кундуз тебетейине кызыл манат, жашыл, көк баркыт тышталган [6, 212-б.], - деп тебетейлерге астарланган жана тышталган кездемелерге, алардын жаш өзгөчөлүктөрүнө кенен токтолуп өткөн.

Тебетейлердин тигилиштери тууралуу Түштүк Кыргызстандын материалдык маданиятын, анын ичинде улуттук кийимдерди изилдешкен этнографтар К.И. Антипина [8, 235-б.], Н.С. Момунбаевалар [28, 103-б.] тебетейлердин формасында жана тигилишинде өзгөчө айырмачылыктар жок экендигин белгилешкени менен С.М. Абрамзон: «Көрпө тумактар дагы көп түрдүүлүгү менен айырмалангандыгын көрсөтөт [4, 93-б.], - деп белгилеген.

Ч. Валиханов: «Тоолорунда үйүр-үйүрү менен маралдар, тоо текелер, аркарлар жана эликтер, сайгак жана жейрендер (кыргызча – кара куйрук) жүрүшөт. Жырткычтардан жолборс, барс жана илбирстерди кездештирүүгө болот. Аюу, карышкыр, түлкүнүн эки түрү кара күрөң жана кызыл, суусар, арс чычкан, түштүк токойлорунда сүлөөсүн көп. Мындан сырткары кундуздар дагы бар [13, 25-26-б.]», - деп белгилеп кеткендей аң терилеринен жасалган тебетейлерге токтолуп өтсөк.

Сүлөөсүн тебетей. Бизге сүлөөсүндүн терисинен жасалган баш кийим, бөрк абдан кызыгууну туурду. Себеби бул мезгилге чейин суусар, түлкү, суусар, булгун жана көрпөнүн терилеринен жасалган баш кийимдерди, тебетейлерди көп жолуктуруп келсек, «Манас» эпосунда сүлөөсүндүн терисинен жасалган тебетейдин кимдердин кийгендиги тууралуу кеңири жана так маалымат берилген. Ал тууралуу төмөндөгүдөй ыр саптар менен баяндалат:

Кырк чоронун мыктысы,

Көк сүлөөсүн бөрк кийип [23].

Койкое кийип суусар бөрк,

Жыргап жаткан чоролор [23], - деп, бул жерде, булгундун (сүлөөсүндүн) терисинен жасалган бөрктү чоролордун мыктылары, ал эми катардагы чоролор суусардан тебетей кийгендиги баса айтылып жатат. Тагыраак айтканда, Эр Манастын эң жакын чоролору Алманбет, Чубак, Серек, Сыргактар сүлөөсүндүн терисинен жасалган тебетей кийишкен. Сүлөөсүн тебетей алардын кол жана жол башчылыкка талапкер экендигин аныктап турган. Демек, башындагы бөрк аркылуу алардын коомдогу ээлеген даражалары аныкталган же коомдун башка өкүлдөрү алардын

баш кийими аркылуу даража чинин таанышкан өңдөнөт.

Сүлөөсүн тебетейди негизинен даражалуу, мартабалуу адамдар кийишкен. Бирок бул баш кийим күндө эмес аш-тойлордо, курултай-жыйындарда, өзгөчө кырдаалдарда кийилген. Ошол эле учурда баш кийит катары кудаларга [29, 103-б.] же кадыр-барктуу адамдарга тартууга кеткен (тартуу – аң териси, курал-жарак, кийим-кече ж.б. түрүндө көңүлү жактырган, көбүнчө колунда бар адамдарга тартууланган. Тартуу алган адам берилген белектин же тартуунун баасын өзү бычып, алып келген адамдын көңүлүн калтырбоо үчүн, ошондой эле көп учурда өзүнүн даңкын чыгаруу максатында берилген белектен ашыгыраак баалап, наркын бычкан).

Суусар тебетей дагы баалуу баш кийимдердин катарына кирген. Жогоруда белгиленип өткөндөй баатырдык доордо бул тебетейлерди Манас баатырдын чоролору кийгендиги белгилүү [23]. Замандын өтүшү, улуттук баалуулуктардын өзгөрүшү менен баатырлар кийген кийимдерди, баш кийимдерди коомдун башка өкүлдөрү дагы кийе башташкан. Тагыраак айтканда, бийлер, манаптар, байлар суусар тебетейлерди тиктирип кийишкен.

Суусардын терисинен жасалган тебетейлерди жаш өзгөчөлүктөрүнө карабай бардыгы кийишкени менен тебетейдин төбөсүнүн бийиктиги, кездеменин өңү-түсүндө чоң айырмачылыктар байкалган.

Кундуз тебетейди негизинен бойго жетип калган кыздар кийишкен. Тебетейге керектелүүчү терини бычып тигүү башка тебетейлерден айырмаланган эмес. Бардык эле тебетейлер сыяктуу анын кыргактары толумдуу көрүнүшү үчүн анын ичине кебез же жүн салынган.

Кундуз кичинекей көлөмдөгү жаныбар болгондуктан бир тебетейге төрт-беш кундуздун териси керектелген. Себеби түктөрүнүн жатышы, куралышы тыкан жана ырааттуу болушу анын көркөмдүүлүгүн арттырган. Аймактык айырмачылыктарга жараша чачык, папик же чок түшүрүлсө, Лейлек районунда бүгүнкү мезгилде да тебетейдин төбөсүнүн дал ортосуна териден томпок түрүндө кооздук жасап тагып коюшат [29, 105-б.].

Кыргыз элинде карышкырдын терисинен ичиктен сырткары тебетейди дагы тигишкен. Карышкыр көлөмдүү болгондуктан анын терисинен бештен алтыга чейин тебетейлик тери чыккан. Карышкырдын терисинен тебетейлер эки түрдүү же күнүмдүк кийилүүчү жана азем тебетей жасалган. Бөрүнүн терисинен жасалган ичик же тебетейди кийип көчөдөн ат менен, жөө баскан учурда айылдын иттери ажылдап үрүп, артынан ээрчип алган учурлар көп кездешкен. Себеби тери канчалык ийленип, ашатылып, жуулганы менен анын жыты калып, анын үстүнө иттердин жыт сезүү сезими жакшы өрчүгөндүктөн аларга коркуу сезин салган. Ошондуктан эл арасында да «ит бөрүсү бар» деген сөз келип чыккан. Анткени ал карышкырдын терисинен жасалган баш, сырт кийимдеринин кийбесе дагы анын жыты калып, иттерге бүлүк түшүргөн.

Түлкү тебетей асылдуу жана аземдүү баш кийимдердин катарына киргендиктен тебетей жаш түлкүнүн терисинен тигилген. Ошол эле учурда түлкүнүн түлөшү дагы эске алынган. Ал кышында эки-үч кар жааган учурда тыбыттары тегиз чыгып, жүндөрү кулпуруп, өзгөчө көрккө келип калган. Ал эми жайындагы жана күзүндөгү кылчыктуу жүндөрүнөн жылуу мезгилдерде кийиле турган тебетейлер жасалган. Түлкү тебетейдин башка тебетейлерден айырмачылыгы кыргактары тоголок жана төбөсү кыргак менен тегиз жасалып, төбөсү жапыз тигилген.

Териси баалуу аң терилеринен сырткары кашкулактын, суурдун, коендун, арс чычкандын жана кийиктин терилеринен дагы тебетейлер тигилип, аларды көбүнчө жылкылар, малчылар, жалчылар жаткычылар күнүмдүк баш кийим катары кийип жүрүшкөн.

Түштүк Кыргызстанда кенен тараган кышкы баш кийимдердин бири «*телпек*» деп аталат. Телпектин эски түрү койдун терисинен жасалып, ага астар (ич) салынбайт. Болгону жука кездеме менен гана ичтелген. Мунун дагы кайрыгы «кашкар тебетей» сыяктуу 4-5 см сыртка чыгарылып тигилген. Телпектин төбөсү көбүнчө үч бурчтуу болуп чыгарылган. Төрт тилкеден, айрым учурларда алты тилкеден дагы куралган [8, 235-б.; 29, 107-б.]. Үч бурчтуу тилкелер бириктиргенде телпектин төбөсү учтугуй болуп чыгарылган. Кесилген тилкелерди бириктирип жатканда, териси сыртына каратылып, жүнү ички бетинде калат. Жүнү үч элидей ээндикте сыртын көздөй кайрылган. Ал жээктин кызматын аткарган. Телпекти кыргыз элинен сырткары өзбек, тажик, казак элдери дагы кийип келишкендигин окумуштуу О.Суухарева өзүнүн эмгегинде белгилеп өтөт [34, 331-б.; 29, 107-б.].

Малакайдын байыркы кыргыздардын баш кийимдеринин бири экендиги «Манас» эпосу аркылуу билебиз. Бул баш кийимди А.С. Акматалиев көбүнчө улуу муундун өкүлдөрү же карыялар күндүзү жана түндөсү башына кийип жаткан баш кийим экендигин белгилеп өтөт. Анткени малакай тебетейге салыштырмалуу жука, ошондой эле кайрыгы жок жасалат [17, 55-б.]. Малакайга эч кандай кездеме тышталбастан ышкын, чүкүрү, анар жана башка өсүмдүктөр менен өңдөлүп, түгү ичине каратылып тигилет. Айрым малакайлардын түбүнө 3-4 см көрпөдөн кыюу салынса, кээ бирине кездемелерден дагы кыюу салынган [6, 155-б.; 29, 107-б.]. Малакайды даярдоодо салынган тилкелерине жараша айырмачылык чыккан. Алсак, айрым малакайлардын төбөсү төрт бурчтуу болуп чыкса, кайсыл бири үч бурчтуу болуп дагы чыгарылган.

С.М. Абрамзон XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башынан тартып тумак же кулактын көбүрөөк кийиле баштагандыгын белгилеп өтөт. Тумактар койдун терисинен, кээде кыркылганынан, же башка бир кунудан ичке тилке кылып карматылат. Бул тумактарды көп адамдар күндүз гана кийбестен, уктаганда да кийип жатышат [4, 612-613-б.].

Тумак бир гана койдун терисинен жасалбастан түлкүнүн, кызыл түлкүнүн (чөөнүн), карышкырдын терисинен дагы жасалган. Тумактын төбөсү төрт бурчтуу болуп чыгышы жана кулактан ылдый ээкке чейин түшүрүлүшү үчүн төрт тилкеден курап жасашкан. Койдун кыркылган терисинен жасалган тумактын алдыңкы жана арткы жагы төбөсүнө жабыштырылып тигилген. Ал эми эки капталы кулакты, жаакты жаап турган [18, 2014:4-б.]. Махмуд Кашгари өзүнүн эмгегинде тумактын эки кулакчынысына, ээктин алдынан байланган жип сакалдырык деп аталгандыгын жазып кеткен [26, 484-б.]. Тумактын тышы негизинен кара, күрөң түстүү кездемелер менен тышталып, тигиши көп билине бербегендей өтө чеберчилик менен тигилген.

Аң терилеринен жасалган тумактар дагы төрт тилкеден, түгү ичине каратылып тигилет. Айырмачылыктары алды жагын төбөсүнө кайрып тигип койсо, ал эми арткы бөлүгү бош коюлган. Тумактын сыртына күңүрт түстүү баалуу кездемелер тышталган. Кээ бир кулакчындардын көркөмдүү болушу үчүн кызыл түлкүнүн, карышкырдын куйругу туш келгендей кылып ыңгайлатып тигишкендиги белгилүү.

Жогорудагы жаныбарлардан сырткары Кыргызстандын аймагынан кездешпеген жаныбарлардын териси менен аталган кийимдер дагы кездешет. Мисалы, киш – Сибирдин токойлорунда жашоочу, териси кара-күрөң түстөгү кичине жаныбар. Аны монголдор булгун деп аташкан. «Манас» эпосунда «булгункиштин» териси деген кош сөз түрүндө да учурайт. Кээ бир жерлерде: «Киш ичик», «Киш жака», «Киш телпек» деген туюнтмалар дагы колдонулат [22, 637]. Карсак – түлкү, кээде бөрү, түлкү сыяктуу жойлоп жүрүүчү жырткыч айбандардын жалпы аты [23].

Салттуу баш кийимдерден сырткары думандербиштер, туткундардын баштарына кийгизилген баш кийимдер дагы белгилүү. Алсак, И.Б.Молдобаев өзүнүн эмгегинде төөнүн терисинен жасалып, туткундарга кийгизилген *коок* деп аталган баш кийим жөнүндө кеп кылат. Ал эми ушул баш кийим хакастарда *хоох парик* (хак. фольк.) деп аталып, жомоктордогу кулдар кийгендигин мисал келтирет [28, 121-б.].

Ошондой эле «күлө» деп аталган думаналардын баш кийими дагы кездешет. Кээ бир аймактарда «куу» деп да аталган. Териден, төбөсү бийик шоңшогой жасалып, башка баса кийилген [22, 489-б.].

Эпосто жай турмушта жана коргонууга кийилген баш кийимдерден сырткары колго түшкөн туткундарды жана душмандарды жазалоо үчүн башка кийгизилген ширилер дагы берилген.

Башына шири салалык,

Үйгө алып барып кыйнайлык [22, 205-б.], - деген саптардан көрүнүп тургандай, шири салуу – кыйноонун өзгөчө түрү болгон. Анда чачты устара менен алып, жылаңач башка чылгый терини (көбүнчө жука, абдан бышык жана кургаганда өтө тез, абдан кичирейип жыйрылуу сапатына ээ деп эсептелген төө терисин) каптап кийгизип коюшкан. Тери

кураганда башты кысып, өтө катуу оорутуп, өскөн чач ширини тешип чыга албай кайра баштын өзүнө кирип, туткун акылынан ажырап, тирүүлөй азапка түшкөн. Мындай жаза башка шири кийгизүү, шири салуу, башына тери кийгизүү түрлөрүндө кездешкен. Бул сыяктуу жазалоо эпос боюнча калмактарга мүнөздүү делип эсептелет (кыргыздар арасында муну колдонгондугу тууралуу эч жерде эскерилбейт) [Манас (22, 520-б.]. Дагы бир түрү «коок» деп аталган. Ал төөнүн ширисинен жасалган баш кийим. Туткундарды кыйнаш үчүн баштарына кийилген [23]

Эми кыргыз элине параллель жашаган түрк тилдүү элдердин баш кийимдериндеги окшоштуктарга жана айырмачылыктарга токтолуп өтсөк. Телеуттардын кышкы «турпа бөрүгү» Ош областынын түштүк бөлүгүндөгү кыргыздар кийүүчү телпекке окшош: төбөсү 4 талаадан туруп, түрүмүнө ичке көрпө кармалган [4, 98-б.].

Буряттарда түлкүнүн терисинен жасалган баш кийим «түлгү пөрик» [15, 82-б.] деп аталып, аны буряттардын аялдары дагы кийишкен» [15, 85-б.].

Алтайлыктардын баатырлары суусардын же арс чычкандын терисинен жасалган жакалуу, узун этектүү тондорду «курдак» деп аталган кур менен курчанып алышкан. Баштарында кемчеттин терисинен жасалган тасмалуу баш кийим, буттарында калың тогуз кабатталган тамандуу булгаары өтүктөрдү кийишкен. Баатырлардын жоокердик кийими куяк деп аталган. Аны куртка түрүндө жасашкандыктан бир же бир нече каат кылып кийилген. Салгылаш, уруш учурунда баштарына *тулга бөрүк* аталган өзгөчө баш кийимин кийип жүрүшкөн. «Тулга» монгол тилинен оошуп кирген.

Алтайлыктардын сырт кийимдери узун болгондуктан аларды кийип басып жүрүү тоскоолдуктарды жараткандыктан этектерин курга же кемерге кыстырып коюшкан [31, 9-б.]. Байлар менен кедейлердин кийимдеринин айырмасы байлардын сырт кийимдерине оймо-чиймелүү саймалар түшүрүлгөн же барча менен тышталган. Байлардын жана зайсандардын аялдары жибек ичиктерди, жибектүү чегедектерди (жеңи жок, ичиктин сыртынан кийилген аялдардын сырт кийими), кара суусардын терисинен жасалган баш кийим жана «булгар» булгаарыдан жасалган бут кийимдерди кийишкен. Колунда жоктор, тетиринче, эски, жыртыктарынан жүндөрү булайып чыккан жаргактарды, музоолордун терилеринен жакшы ийленбеген «тулак» аталган ичиктерди, баштарына кийизден жасалган баш кийимдерди кийип алышкан [31, 10-б.].

Н.Потапов XIX кылымдын экинчи жарымында алтайлыктардын кийим-кечеси тууралуу жазган академик В.Радловдун: «Түштүк алтайлыктардын байлары да, кедейлери да бирдей кездемеден кийишет», «... Алтайда адамды эч качан кийген кийими аркылуу аныктай албайсың, жаңы кийим кийип алган адам бай жана түзүк, ал эми бир кийимин көптөн бери кийип жүргөн кедей жана самтырак көрүнүшү мүмкүн» [32, 132-б.], - деп жазып кеткенине каршы чыгып, тетиринче, кийимдер алардын аял-эркек, жа-

шын же үй бүлөлүк абалын, тагыраак айтканда, класстык белгилерин тастыктап турганын белгилеген. Алгачкы берилген этнографиялык адабияттарда бурмалангандыгын белгилеп өткөн.

Түштүк алтайлык аялдардын салттуу баш кийими кураан борук деп аталган. Мындай баш кийимди эркектер дагы кийишкен. Ал көбүнчө кара көрпөдөн жасалган. Кара түс бардык кийимге жана жаш өзгөчөлүктөрдүн баарына туура келген [7, 20-б.]. Эркектер жана аялдар дагы кийген алтай бөрүк деп аталган баш кийим кийилген. Түштүк алтайлыктар эки баш кийим даярдашкан. Биринчисин, күнүмдүк турмушунда кийип жүрүшсө, ал эми экинчисин, майрам күндөрү кийишкен.

В.П.Дьяконова бул баш кийимдерди талдоодо төмөнкүлөрдү белгилеген: «Теленгиттер сыяктуу эле алтайлыктардын салттуу баш кийими бөрүк десе аталат. Ал түлкүнүн жана киштин бучкагынан тигилет. Бул баш кийимге керектүү терилерди табуу өтө кыйынга турат. Тери, көрпө, бучкактарды табуу, аларды ийлөө, иштетүү көп убакытты, эмгекти талап кылгандыктан мындай баш кийимге каалагандын баары эле ээ боло берген эмес. Ошондуктан башка айбанаттардын терисинен тигип кийишкен» [14, 99-100-б.].

Ал эми хакас тилинде: «Тууп маймах – күдөөрү териден жасалган бут кийим; харалткан тон – кара тон; сагалдырых – сагалдырык; ултуң – таман; улгур – улгар; тууп – булгаары; тулгу порик – түлкү тумак; монгол сөздөрүнөн кирген мелей; өңүре; маймах; пай – бут; койдун же иттин терисинен түгүн ичти каратып пойтахтарды (байпак) тигишкен» [1, 7-10-бб.]. Жогорудагыдан көрүнүп тургандай аталыштарында көп деле айырмачылыктар байкалбайт.

Каракалпактардын эркектеринин кой терисинен жасалган салттуу баш кийими *шогирме* деп аталган. Ал *кураш* деген ат менен да белгилүү болгон. XIX кылымдын жарымына чейин бөрүк же телпек аталган баш кийимдерди дагы кийишкен [16, 75-б.]. Териден жасалып, эки кулагын түшүрүп койгон баш кийим кулакшын аталган. Ал биринчи кийизден жасалып, андан кийин ага ийленген терини каптап чыгышкан. Андан сырткары төбөсү бийик, түлкүнүн терисинен жасалган малакайды кийишкен. Ошондуктан кийизден жана териден жасалган баш кийимдердин бардыгын жалпы бир ат менен бөрүк деп аташкан [16, 76-б.].

Шогирмеден (курага) сырткары баркыттан тегерек, кичинекей, жээктерине тери капталган тумакча *соонас*; ачык түстүү түлкүнүн терисинен, төбөсү бийик, кулакчыны түшүрүлгөн *малакай*; төбөсү жапыз, төбөсүнө нооту же түстүү баркыт капталган кара жана көк каракул тумак – *дегелей*; бийик төбөлүү тумактар *телпек* жана *папак*; жээктери тери менен жээктелген кулакчын-тумак – кулакшын деп аталган. Бирок баш кийимдердин бардыгы жалпысынан бөрүк деп аталган [16, 76-б.].

Казактардын дагы жазгы жана күзгү баш кийими – тумак-борык деп аталат. «Борык» – эң байыркы сөз, бөрү сөзүнөн келип чыгып, байыркы түрк элдеринин тотеми катары белгилүү болгон [25, 115-б.].

Махмуд Кашгари өзүнүн жыйнагында кымбат баалуу тумакты «камач борык» деп атаган. Ал эми «камач» жана «камшат» сөздөрү XI кылымда эле белгилүү болгон. «Камшат» сөзү азыркы кемчет сөзүнө өзгөрсө керек [25, 116-б.]. Бөрккө байланышкан Махмуд Кашгаринин эмгегинде төмөндөгүдөй дагы макал кездешет: «Татсиз түрк болмас, башсиз бөрк болмас», кыргызча котормосу: «Шакексиз түрк болбойт, башсыз бөрк болбойт» [26, 336-б.] (котормосу биздики).

Казактардын баш кийимдерине алтын, күмүш кошо тигилип, жээктери кундуз, суусар жана көрпөнүн ийленген териси менен жээктелген. Тумактары көбүнчө кара-күрөң жана кызыл түлкүлөрдүн терисинен жасалган. Кыздар дагы бөрүк тумактарды кийишкен. Болгону алардын айырмачылыгы шуру, үкүнүн жана башка канаттуулардын канаттары менен кооздолгон.

Корутундулап айтканда, кыргыз эли колдо кармалган малдын, жапайы аңдын терилеринин бардыгынан жылдын бардык мезгилине туура келген жеңил жана бышык баш кийимдерди жасаганды мыкты өздөштүрүшкөн. Албетте, баш кийимдер күнүмдүк жана сый-тамашаларга кийилүүчү деп бөлүнгөндүктөн аң терилеринин, кездемелердин сапаттуулугу дагы эске алынган. Ошол эле учурда адам денесинин эң улугу катары баш эсептелгендиктен баш кийимди көрүнгөн кишиге тартуу кылбоо, тебеленди жерге таштоого сыяктуу ырым-жырымдар көчмөн элдерде катуу сакталган.

Адабияттар:

1. Абдина Р.П. Словообразование и способы номинации традиционной хакасской одежды // Вестник Томского государственного университета №348. - Томск, 2011. - С. 7-10.
2. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. - Изд-во Киргизского филиала АН СССР. - Фрунзе, 1946. - С. 123.
3. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи/Авт. вступ.ст. С.Т. Табышалиев. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. - С. 480.
4. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз.: Ө.Караев. Котор.: С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. 2-бас. - Б.: «Турар», 2013. - 896-б.
5. Айтбаев М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов (по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР). - Изд-во АН КиргССР. - Фрунзе, 1957. - С. 172.
6. Акматалиев А.С. Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо / Көркөмдөгөн сүрөтчү К.Коеналиев. Илим. проп. «Мурас» ишкер долбоору. - Б.: «Кыргызстан», 1996. - 328-б.
7. Алтайский национальный костюм / Сост. Зайцева Е.П. - Горно-Алтайск: Горно-Алтайское республиканское книжное издательство, 1990. - С. 96.
8. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР). - Фрунзе: Изд. Академии наук КиргССР, 1962. - С. 288.
9. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня

- и исследования по его исторический географии. - Б.: Илим, 2001. - С. 582.
10. «Билгамеш»: Эпос / Которгон Байас Турал. – Б.: «Турар», 2016. - 212-б.
 11. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1, М.-Л., 1950. - С. 352.
 12. Бурковский А.Ф. К вопросу обработки животноводческого сырья у киргизов / Ученые записки, выпуск второй. Киргизский женский педагогический институт им. В.В. Маяковского. - Фрунзе, 1957. - С. 71-106.
 13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.2. - Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1985. - С. 420.
 14. Дьяконова В.П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая). - Горно-Алтайск: Горно-Алтайское республиканское книжное издательство «Юч-Сюмер», 2001. - С. 221.
 15. Дьяконова В.П., Ключева Н.И. Этнографические коллекции 30-х годов по алтайцам и хакасам в собрании МАЭ / Собрания музея антропологии и этнографии АН СССР. - Ленинград: Наука, 1980. - С. 73-84.
 16. Жданко Т.А. Каракалпаки (Основные проблемы этнической истории и этнографии). Доклад по опубликованным работам, представленным на соискание уч. ст. д.и.н. - М., 1964. - С. 40.
 17. Жээнбекова М.А., Садыкжан кызы У. Национальная одежда – часть материальной культуры кыргызского народа // Международный научный журнал «Наука. Образование. Техника». №3, 4. - Ош, 2016. - С. 52-56.
 18. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалдары №1. - Бишкек, КЭР Кызыл-Суу автономиялуу областы, 2014. - 28-б.
 19. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз / Башкы ред. Б.Ө. Орузбаева. - Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. - 424-б.
 20. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. - Т. II. - Новый Маргелан, 1891. - С. 481.
 21. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары: Жыйнак / Түз.: Т.Н. Өмүрбеков, Т.Б. Шейшеканов. - Б.: АРХИ, 2003. - 240-б.
 22. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 2-китеп. С.Орозбаковдун варианты / Сүрөтчүсү Б.Жайчыбеков. - Б.: Кыргызстан. 1995. - 800-б.
 23. Манас: Баатырдык эпос. С.Каралаевдин варианты / Түзгөн: А.Жайнакова, А.Акматалиев. - Б.: Турар, 2010. - 2016-б.
 24. Мамбетасан Т. Жуңго кыргыздары (Кытай кыргыздары). - Үрүмчү: Үрүмчү далу басма шаркети, 2013. - 618-б.
 25. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 3. - Алматы: Өнер, 1994. - С. 352.
 26. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З. - А.М. Ауезовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - С. 1288.
 27. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Под редакцией Г.Ф. Дебеца. - Изд-во АН КиргССР. - Фрунзе, 1959. - С. 44-58.
 28. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 312-б.
 29. Момунбаева Н.С. Түштүк кыргыздардын салттуу кийимдери (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы. Этнографиялык талаа материалдарынын негизинде). - Б., 2014. - 198-б.
 30. Орозова Г. Кыргыздардын улуттук маданияты (байыркы доордон XIX кылымдын аягына чейин). - Б.: Бийиктик, 2010. - 132-б.
 31. Потапов Л.П. Одежда алтайцев // Сборник трудов Музея антропологии и этнографии / Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. - Т. 13. - М., 1951. - С. 5-59.
 32. Радлов В.В. Из Сибири. Старниці дневника. - М., 1989. - С. 749.
 33. Рерих Н.К. Алтай-Гималай. - М., 1974. - С. 352.
 34. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. — М.: «Наука», 1954. - С. 299-353.
 35. Шибеева Ю.А. Материалы по жилищу мургабских киргизов // Сообщения Респ. Ист. Кр. Музея. - Вып. 2. - Душанбе, 1955. - С. 28.

Рецензент: к.и.н. Момунбаева Н.С.